

UDK 811.163.42'374.8 Mikalja
Pregledni članak
Primljen 6. XII. 2001.
Prihvaćen za tisak 16. XII. 2002.

Ljiljana Kolenić
Pedagoški fakultet
L. Jägera 9, HR-31000 Osijek

NATUKNICA U MIKALJINU RJEČNIKU

Rječnik Jakova Mikalje *Blago jezika slovinskoga* (1649.) abecedni je rječnik, hrvatsko-talijansko-latinski. To je jedan od najvažnijih rječnika stare hrvatske leksikografije. Bio je uzorom većini kasnijih hrvatskih rječnika ne samo po odabiru riječi, nego i po načinu kako bilježi natuknice. Članak govori o natuknicama u Mikaljinu rječniku. Natuknice u Mikaljinu rječniku razlikuju se od današnjega shvaćanja natuknice. Uglavnom su to višечlane natuknice sastavljene od frazema, sinonima, sintagmi, a abecedni je red često narušen. Naši su stari rječnici uglavnom nasljedovali na Mikaljin način pisanja natuknica.

Jakov Mikalja (1601.–1654.) objelodanio je rječnik *Blago jezika slovinskoga* u Loretu 1649. godine. Rječnik je, kao što je poznato, trojezični: hrvatsko-talijansko-latinski. To je prvi hrvatski tiskani rječnik s natukničkom stranom hrvatskom. Milan Moguš kaže da je Mikalja sljedbenik isusovačke škole s obzirom na odabir književnoga jezika te da je temelj hrvatskoga književnoga jezika za Mikalju »relativno velik prostor neprimorskog pojasa na kojemu su se tada preplitale čakavske osobine s osobinama ikavskih i ijekavskih štokavskih tekstova. Zato u Mikaljinu rječniku nalazimo pod istom natuknicom: *bječva* i *bičva*, *bijedan* i *bidan*, *bjelac od jaja* i *bilance...*« (Moguš 1995:111). M. Moguš također govori o Kašićevu utjecaju na Mikaljin rječnik, kako u shvaćanju hrvatskoga književnoga jezika, tako i u činjenici da je u njihovim rječnicima ishodišni jezik hrvatski, odnosno, hrvatska je strana natuknička. Razlika je u tome što je rječnik Jakova Mikalje tiskani, a Kašićev je svoj prvotisk doživio tek 1990. godine. O utjecaju Kašićeva rječnika na Mikaljin govore i drugi filolozi. Darija Gabrić-Bagarić napominje da se na temelju određenih primjera može »pretpostaviti da je Kašićev Rječnik bio izvor leksika za Mikaljino »Blago jezika slovinskoga« (Gabrić-Bagarić 1990:448). Žarko Muljačić upozorava da je »Mikalja bio nastavnik u dubrovačkoj gimnaziji u doba dok joj je Kašić bio direktorom (1630.–1533.)« pa mu je »kao stariji subrat, bio ljubazno dopustio da za budući rječnik (1649./1651.) iskoristi ne samo rukopis

svog hrvatsko-talijanskog rječnika (Horvat, izd. 1990.) nego i hrvatskog prijevoda *Biblije*.« (Muljačić 2001:134) O značenju Mikaljina rječnika piše Josip Vončina upozoravajući i na podatak o tome da je »Mikalja izbliza upoznao književnu djelatnost bosanskih franjevaca, toliko važnu za hrvatski književnojezični razvoj« (Vončina 1992:60).

Kako je Mikaljin rječnik prvi hrvatski tiskani rječnik s natukničkom stranom hrvatskom, on je postao uzorom mnogih kasnijih hrvatskih rječnika, kako abecednih, tako i pojmovnih i to upravo po načinu na koji niže (hrvatske) natuknice.

Rječnik hrvatskoga jezika Leksikografskog zavoda *Miroslav Krlež*a i Školske knjige kaže da je natuknica (leks.) »riječ u abecednom nizu koja se obrađuje u rječniku, leksikonu i enciklopediji«. Marko Samardžija u srednjoškolskom udžbeniku kaže da je natuknica ili lema »leksem koji se objašnjava u rječniku«. On još upozorava na to da je natuknica obično istaknuta posebnom vrstom slova, da je natuknica riječ u kanonskom obliku (Samardžija 1995: 93). U članku Nade Vajs čitamo: »natuknica u rječniku izvan diskursa predstavlja metajezičnu razinu, onu razinu gdje je upotreba koda smišljeno primijenjena na element koda. Drugim riječima, tu se radi o autonomijskoj upotrebi riječi, kada riječi (jezični znak) upućuje na sebe samu kao znak.« (Vajs 1994:326).

Ako razmotrimo te opise natuknice, koje polaze s različitih motrišta i različita im je namjena, vidjet ćemo da, vjerojatno stoga što je to opće poznato, ne piše da se natuknica nalazi na lijevoj strani rječničkoga članka, što znači da su natuknice prve riječi u lijevom stupcu rječnika. U rječniku Leksikografskoga zavoda spominje se da je natuknica riječ u abecednom nizu koja se obrađuje u rječniku. Većina rječnika ima natuknice poredane abecedom, ali ne svi. Sjetimo se samo pojmovnih rječnika, čestotnika itd. M. Samardžija ističe da je natuknica riječ u kanonskom obliku. Kada nabraja koji su kanonski oblici imenica, zamjenica, pridjeva i brojeva, on polazi s današnjega opisa izradbe rječnika. Kada se govori o natuknici, onda se obično riječ spominje u jedini, dakle, obično mislimo da je natuknica jedna riječ u kanonskom obliku. Tomu još valja dodati da se u višejezičnim rječnicima natuknica tumači istovrijednicama iz drugih jezika i/ili opisom, a u jednojezičnim rječnicima natuknica se tumači opisno na istom jeziku (definicija) i istoznačnicama ili bliskoznačnicama istoga jezika.

Uzimajući u obzir osnovna obilježja natuknice, opisat ćemo natuknice u Mikaljinu rječniku.

Abecedni red

Kada se govori o Mikaljinu *Blagu jezika slovinskoga*, onda držimo da je to abecedni rječnik. Dakle, ako nas zanima je li Mikalja zapisao koju riječ, potražiti ćemo je u rječniku na određenom mjestu u abecednom slijedu. Budući da se radi o slovopisu koji nije isti s današnjim, da bismo takvu natuk-

nicu pronašli, moramo poznavati Mikaljin slovopis. Zanima li nas, primjerice, je li u *Blagu* zapisana natuknica *ljubav*, ne ćemo je tražiti pod *lj*, nego ćemo je naći u nizu riječi pod slovom *g* jer se ona u Mikaljinu rječniku piše kao *gljubav*. To je samo po sebi razumljivo, i dalje o tome ne treba govoriti.

Ako držimo da je natuknica riječ u lijevom stupcu rječnika, onda je u Mikaljinu rječniku abecedni red narušen. Da bih oprimjerila tvrdnju, navest ću sve natuknice koje nalazimo ispod natuknice *dan*^{1,2}:

dan / od dana / dan najkraći od godine / dan najdulji od godine / dan od roka, dan od vade / dan od rođenja / dan od krištenja / dan od smriti / dan od vića / dan od pira, dan odlučan za pir / dan prije / dan poslije / dan po dan / čekati dan po dan / malo dana prije / malo dana poslije / minutjeh dana / isti dan / dan pristupni / drugi dan, dan poslije / dan svečani, blagdan / dan odlučan za koji posao / dan dosta dug / posao učinjen prije dne / dan hoda / dva dni hoda

Nakon *dva dni hoda* dalje idu natuknice *dangubiti / danas, danaska...*

Budući da su sve navedene sveze riječi u lijevom stupcu rječnika, i da sve imaju talijanske i latinske istovrijednice, mogli bismo ih držati natuknicama. Međutim, s današnjega bi stajališta te sveze riječi ušle na desnu stranu natukničkoga članka. Primjeri pokazuju da Mikalja želi upozoriti na sve sveze u kojima je jedan član imenica *dan*, među ostalima i frazeološke. Takvih bismo primjera mogli navesti još mnogo. Za ilustraciju dajem još samo jedan primjer kada je abecedni slijed narušen, gledajući s današnjega motrišta:

rječ, rič, besjeda / rječ Božja, sin Božji / rječ običajna, koju svak razumi / rječ neobičajna / rječ dobra, poštena / rječ gnusna, nepoštena / rječ mudra i razumna / rječ smišna / rječ koja bode / rječi izabrane / tko nosi riječi / rječ po rječ / rjeti riječ po riječ / rječca, mala rječ / u malo rječi ću rjeti

Potom slijedi natuknica *rječica, potočac, mala rijeka*, dakle, nastavlja se abecedni red rječnika. Pogledamo li poredak riječi koje se javljaju kao natuknice ispod natuknice *rječ, rič, besjeda* – vidjet ćemo da one nisu poredane po abecednom redu, nego po pojmovnim grozdovima (od viših pojmova prema nižim). Mogli bismo reći da je *rječ, rič, besjeda* temeljna natuknica, a da su ostale podnatuknice te temeljne natuknice.

Josip Vončina, pišući o rječniku Ivana Belostenca, tvrdi da je Belostenec, skupljajući građu za svoj rječnik između ostaloga »iskorištavao prethodnike-leksikografe, pa je neizbježno da među njih, osim Vrančića, ubrojimo Jakova Mikalju, autora *Blaga jezika slovinskoga* (Ancona 1649–1651)«. (Vončina 1973:XIX–XX) U nekim primjerima Belostenčeva *Gazofilacija* možemo vidjeti redanje natuknica slično kao u Mikaljinu rječniku. Natuknički članak natuknice *noć* u Belostenčevu je rječniku sastavljen od preko dvadeset riječi i sin-

¹ Primjere iz starih hrvatskih rječnika pišem suvremenom grafijom.

² Kraj natuknice obilježujem uvijek kosom crtom /.

tagmi koje se nalaze u desnom stupcu natukničkoga članka, dakle, u istoj natuknici: *noć prostrana, vedrena, kratka, svetla, mračna, tamna, dve noći, noć i dan, noć jednaka z dnevom, noć i dan, po noći, noćum, obnoč...* Međutim, iza te, naoko i po formi dovršene natuknice slijedi naslov: *Deli noći*. Jedna za drugom nižu se riječi i sveze riječi koje se odnose na dijelove noći, a po uvučenim redcima više ne možemo steći dojam da se radi o istoj natuknici *noć*. Bez veze s abecednim slijedom nižu se natuknice:

večer / mrak / noćni početak / noćni prvi senj / noći prvo zkoznuvanje, koje se broji od sunčenoga zapada do devete vure / noći drugo zkoznuvanje / noći polovica, pol noći...

Prema tim se primjerima može vidjeti nasljedovanje na Mikaljin način pisanja natuknica, koji nije istovjetan s današnjim. Takav slijed natuknica podsjeća na pojmovne rječnike. Navest ću još jedan primjer iz Belostenčeva rječnika, a koji nam može poslužiti za usporedbu s Mikaljinim. Potražimo li u Belostenčevu rječniku natuknicu *dan* i sve natuknice (ako ih ima) koje slijede uz tu osnovnu, vidjet ćemo dosta sličnosti s Mikaljinom natuknicom *dan*. U *Gazofilaciju* tu ćemo riječ naći kao natuknicu *dan ali den*, ali u istoj ćemo natuknici naći još hrvatskih riječi i sintagmi koje su povezane značenjem s osnovnom riječi zajedno s njihovim latinskim istovrijednicama (koje ovom prigodom ne prepisujem):

2. dan odlučan ili stanovit, 4. (?) dan godovni. Dan ili god svetačni, (D.) bladgan, slavni dan, svetkovina), 5. dan rođenja ili rođeni, vu kojem se je gdo rodil, 6. dan narođenja oblužavam, 7. dan smertni, dan preminutja, najpokojniji dan, v. smert, 8. dan kerstni, (D.) od karšćenja dan, 9. dan svadbeni ili odlučan svadbe, (D.) piru, 10. dan gošćenja, 11. dan postni, (D.) posni dan, 12. dan fašenski, (D.) pokladni dan...

Premda možemo vidjeti nasljedovanje po izboru riječi i sintagmi na Mikaljin rječnik, uočavamo i razliku. Mikaljin rječnik svaku od navedenih riječi i sveza ima kao posebnu natuknicu, a Belostenec sve stavlja u istu natuknicu na desnu stranu natukničkoga članka. To se i formalno vidi po tome što je natuknica povučena više lijevo, a redci iste natuknice malo su pomaknuti u desno. Međutim, u tome Belostenec nije uvijek dosljedan. Često u njegovu rječniku imamo slično nizanje natuknica kao u Mikaljinu.

Možda je potrebno reći da naši stari višejezični rječnici kojima natuknička strana nije hrvatska također na sličan način nižu natuknice. Rječnik Ardelija Della Belle *Dizionario* iz 1728. jest trojezičnik, talijansko-latinsko-hrvatski. U njemu je natuknička strana talijanska. I taj rječnik držimo abecednim. Potražimo li riječ *giorno*, koja znači dan, vidjet ćemo da natuknice koje slijede iza te više nisu poredane po abecedi, nego po pojmovima. Navest ću primjere talijanskih natuknica i hrvatskih istovrijednica (bez gramatičkih odrednica) iz Della Bellina rječnika:

giorno: dan / dal primo spuntar del giorno: na osvojet jutra, o svanutju / farsi giorno, v. albeggiare, v. aggiornare / dare ad uno il buon giorno: nazvanje dobra dneva / di giorno, agett: dnevni, danji / di giorno cioe in tempo diurno: obdan, danom, priko dnevi, priko dan / di giorno in giorno: od dnevi do dnevi / a miei giorni: za moga života, za mojih dana, u moje dni, u moje dnevi...

Iz toga možemo zaključiti da je i prije postojala praksa takva poretka natuknica u abecednom rječniku i drugih jezika. Naime, vjerojatno je Della Bella, ekscerpirajući građu iz talijanskih rječnika za svoj, našao sličan poredak talijanskih natuknica. Tako nam se čini da naši stari abecedni rječnici pod nekim natuknicama postaju pojmovnima. U suvremenim bi rječnicima sve takve natuknice bile pod jednom natuknicom (*dan* na hrvatskoj natukničkoj strani, odnosno *giorno* ako je natuknička strana talijanska). Podnatuknice bi bile, dakle, na desnoj strani natukničkoga članka.

Rečeno je već da osim abecednih rječnika postoje i oni čije natuknice nisu poredane po abecednom slijedu. Jedan od prvih naših pojmovnih rječnika jest onaj u drugom izdanju gramatike Tome Babića *Prima grammaticae institutio pro tyronibus illyricis accomodata* iz 1745. godine. Tomo Babić napisao je latinsku gramatiku protumačenu hrvatskim jezikom. Na kraju drugoga izdanja te gramatike nalazi se mali hrvatsko-latinski rječnik, uglavnom imenica. Riječi se ne nižu abecednim redom, nego prema pojmovnim grozdovima, od viših pojmova prema nižima. Autor najprije daje naslov poglavlja uz koje onda dolaze riječi koje se odnose na temu u naslovu. Tako jedno poglavlje u Babićevu rječniku ima naslov *Od isbine i smoka*. Kao što se iz naslova može zaključiti, Tomo Babić u tom dijelu nabraja različite vrste jela. Među inima, nabrajaju se i vrste mesa: *meso / meso voluje / meso teletje / meso skopčevo / meso vareno / meso fresko / meso slano / meso suho / meso pečeno...* Stotinjak godina prije objelodanio je Jakov Mikalja svoje *Blago*. U Mikaljinu se rječniku po abecednom slijedu javlja natuknica *meso*, a ispod nje, u lijevom stupcu, dakle kao natuknice, nalazimo:

meso vareno u svojoj jusi / meso živine sofišane, mricina / meso ovnje, od škopca / meso ovce / meso od janjeta / meso kozleće / meso teletje / meso krovje / meso prašče ili svinsko / meso od prasca divjega / meso mlado, mekahno / meso poprigano / meso slano, pastrima

Nakon navedenih natuknica dalje slijedi natuknica *mesti, pomesti*. Moguće je da je Tomo Babiću, kada je on pisao svoj hrvatsko-latinski pojmovni rječnik, uzorom bio Mikaljin rječnik, jer nam se čini da su mnoge natuknice i u Mikaljinu rječniku poput pojmovnih grozdova. O mogućem nasljedovanju Babićeva rječnika na Mikaljin govore i brojni drugi primjeri. Navest ćemo još koji. U istom poglavlju pod naslovom *Od isbine i smoka*, Tomo Babić nabraja i vrste vina: *vino / vino cilo / vino plemenito / vino jako / vino vodno / vino izvitreto / vodnica / muškat / malvasia / vino blutavo...* Stotinjak godina prije, Mikaljino *Blago* niže

natuknice:

vino / vino pritočeno / pritočiti vino / vino plavo / vino od godine / vino od dvi godine / vino od tri godine / vino razvodnjeno / vino odavrielo, koje je pristalo vrieti / vino staro / vino zrielo / vino koje ne može stati / vino koje može stati / vino vareno / vino medeno / vino izvitreno / vino muškatio / vino malvasia / vino blutavo / vino carljeno / vino pridobro / vino jako, varlo / vino samotok / vino tanko / vino napravljeno / vino štetno / vino koje se rasteže / vino novo, mošt

Usporedimo li natuknice u Mikaljinu i Babićevu rječniku, vidimo da ih Mikalja imade više, ali uglavnom one natuknice koje ima Tomo Babić ima i Mikaljin rječnik. Iz toga također vidimo da Mikaljin rječnik sadrži neka obilježja pojmovnoga, premda je abecedni, pa nije neobično što su se i naši kasniji autori pojmovnih rječnika mogli ugledati na *Blago jezika slovinskoga*. Pojmovne su rječnike svojim gramatikama dodavali i drugi autori osim Tome Babića. Navest ću samo jedan primjer usporedbe Mikaljina rječnika s pojmovnim rječnikom Matije Antuna Reljkovića iz 1767. godine, a koji se nalazi u *Novom slavonskoj i nimačkoj gramatici*. Reljkovićev je pojmovni rječnik po koncepciji sličan Babićevu. On pod određenim naslovima poglavlja, temama, niže riječi koje se odnose na naslov. Jedan je od naslova u Reljkovićevu *Ričniku Od mora i od drugih vodah*. U tom dijelu nalazimo natuknice: *široko more / Sredzemaljsko more / Adriansko, Sinje more / Cerljeno more / Cerno more / Valinsko more / Ledeno more / morski otok / zamorje / uzrast i opadanje morsko / brig / brod / talas, morski valov / stina u moru, školj / prud*. Više od stoljeća prije Reljkovića, u rječniku Jakova Mikalje, nalazimo i više natuknica vezanih uz *more*:

more / mjesto ušnje u moru / morem poći do Bnetak / Morovlaška zemlja / po moru i po suhu / more oceansko / More sridnje³ / More tatarsko / More adriansko, dalmatinsko / More latinsko, od Toskane / More kandiocko / More criljeno / More tjeskno od Gibiltere / more grebenito, strašno i od pogibili / more od arcipelaga / More carigracko / More crino / more veliko, široko / more koje ima vele porat / mor (?), valovito / more tiho

I tu vidimo da rječnik koji je nastao nakon Mikaljina ima manje natuknica povezanih uz određeni pojam i također možemo prepoznati natuknice koje su slične u oba rječnika. Tako Reljković Sredozemno more zove *Sredzemaljsko*, a Mikalja *More sridnje*, obojica imaju Crno i Crveno more. Jadransko je more Reljkoviću *Adriansko, Sinje more*⁴, a Mikalja ima *More adriansko, dalmatinsko*.

Budući da Jakov Mikalja u abecednom rječniku često uz određene natuknice zapisuje cijele pojmovne grozdove kao natuknice, i drugi su stari hrvat-

³ U tako složenim imenima pišem prvo slovo veliko jer je riječ o imenu mora. *More sridnje* je *Sredozemno more*.

⁴ Za *Sinje more* također držim da je ime mora, zato ga pišem velikim slovom.

ski abecedni rječnici nasljedovali na takav način pisanja (primjerice Habelićev *Dikcionar* ili Belostenčev *Gazofilacij*⁵. Pored toga, stari hrvatski pojmovni rječnici mogli su ideju za svoje rječnike dobiti od Mikaljina *Blaga*.

Broj riječi

Danas obično držimo da je natuknica jedna riječ. U višejezičnim rječnicima ta se riječ tumači s jednom ili više istovrijednica. Ako je rječnik jednojezičan, onda u desnom dijelu natukničkoga članka dolazi tumačenje te riječi na istom jeziku opisno i/ili istoznačnicama. Međutim, u Mikaljinu rječniku natuknica uglavnom nije jedna riječ. Želimo li navesti natuknicu koja je jedna riječ iz Mikaljina rječnika, moramo ga prolistati. Primjer tako rijetkih jednočlanih natuknica: *motika / mramor / pamet / davni, a, o / oskubljen, a, o / raniti / urešil...* Takve natuknice često imaju cijele pojmovne grozdove novih višečlanih natuknica u lijevom stupcu ispod osnovne jednočlane. Kao što je već rečeno, natuknice su u Mikaljinu rječniku uglavnom višečlane. Ako jedna riječ ima više značenja, Mikalja je obično ne stavlja u istu natuknicu, nego u više njih. Na to upozorava Milan Moguš u knjizi *Povijest hrvatskoga književnoga jezika* gdje kaže da je u odnosu na Vrančića »Mikalja pošao dalje, pa je počeo navoditi nekoliko značenja pojedine riječi« (Moguš 1995:111). Tako primjerice riječ *zemlja* ima mnogo značenja i ona su odvojena natuknicama:

*zemlja*⁶ / *zemlja, to jest njive / zemlja za sidbu / zemlja nesijana doi godine / zemlja posijana sidba / zemlja plodna...*

Mikalja najprije govori o zemlji kao vrsti tla, a tek potom, u drugom dijelu natuknica spominje *zemlja, to jest držiava / Zemlja slovinska*⁷ / *Zemlja latinska* /

⁵ Primjerice, Habelićev *Dikcionar* najprije na njenu mjestu po abecednom redu ima natuknicu *človek*, a iza nje slijede *človek prece dug / človek obojega spola / človek stare plemenitosti, plemenitaš mimljanski, benetački*. Iza navedenih natuknica dolazi opet abecedni slijed: *čmergnuti / čoha...* U takvim primjerima Habelićev rječnika djeluje kao pojmovni.

Uz natuknicu *človek* Ivan Belostenec ima 47 podnatuknica koje je sam obilježio brojem, kao: 1. *človek (D.) čovik, čovjek, muška glava, muš (slijedi poslovice človek, to je stvar velika, koga moreš reč človika)*, 2. *človek obojega spola (D.) dvojspolnik*, 3. *človek oženjen, muž oženjen*, 4. *človek neoženjen, prez žene*, 5. *človek z decum, koji ima detcu...* Nakon tih 47 podnatuknica o čovjeku čitamo: *A vezda ovde imaš izpisanje vsega človeka*. Potom dolazi nabranje dijelova čovječjega tijela, ne abecednim redom, nego popis natuknica započinje od glave: *glava / skrađnjice ili slepoočje, slepočnice, vezi / čelo, možđani (D.) možđani, mozak...* Temeljnoj natuknici *človek* Belostenec posvećuje šest stranica svojega rječnika, s mnoštvom podnatuknica, pa možemo reći da u tom dijelu njegov rječnik djeluje kao pojmovni.

⁶ I iz ovoga se primjera vidi da je jednočlana natuknica u neku ruku glavna, nadređeni pojam, a ispod nje nižu se natuknice koje su niži pojmovi od te glavne.

⁷ U ovim primjerima prvo slovo riječi *zemlja* pišem velikim slovom jer držim da se radi o imenu države.

Zemlja od Franča / Zemlja ruska. Razvidno je da razlikuje dva temeljna značenja riječi *zemlja*: *zemlja* = tlo i *zemlja* = država.

Riječ *red* također ima više značenja. Prva je natuknica u nizu *red, naredba, način*, a potom slijede *bez reda, bezredan / red biti meni, tebi / red od zuba / red kako od fratara*. *Red* u Mikaljinu rječniku ima više značenja: *redosljed, niz, redovništvo*.

No, vratimo se višičlanim natuknicama koje prevladavaju u Mikaljinu rječniku. Mogli bismo nabrojiti nekoliko tipova višičlanih natuknica.

U *prvu* bi skupinu ušle one natuknice koje se sastoje od temeljne riječi i riječi koja/koje tu osnovnu poblizje označavaju⁸:

abdov, trava / Mostar, grad / lipa, dub / f, slovo neglasovito / Zagreb, grad / Budva, grad u Dalmatij / blek, glas ovce / ujac, materin brat / Drava, rieka / Ivan, ime nadiveno

Kao što se vidi iz primjera, uz naziva biljaka stoji *trava, dub* (za drvo), uz imena gradova stoji obavijest da je riječ o gradu, ponegdje čak i zemljopisno određenje grada (*grad u Dalmatij*), uz imena rijeka stoji *rieka* itd. Gotovo uz sva imena (država, gradova, voda, brda, osobna imena) javlja se i riječ (ili više njih) koje kažu na što se ime odnosi. Takav postupak poblizjega označavanja nalazimo i u Belostenčevu hrvatsko-latinskom rječniku gdje čitamo: *dren (D. drin) t.j. drenovo drvo / Zagreb, varaš stolni najplemenitei gornjega slovenskoga orsaga / Sarajevo, varaš u Bosnje / Sava, plemenita reka slovinskoga orsaga / Amerika, otok veliki od Indije / ...*

Drugu skupinu Mikaljinih višičlanih natuknica činile bi one koje se sastoje od temeljne natuknice i opisa njezinoga značenja.

ali, to jest ništa ne manje / drugi, to jest koji je za perovim / nevidi, koji se ne more viditi / pribrojiti se, smesti se u broju / navaliti, uljesti silom / alkimija, način za činiti zlato od gvozdzja / logika, nauk za razložiti dobro

Opisi značenja mogu biti maštoviti:

iverje, koje odskače kad se siče / pogled, to jest kad se ljepo vidi s koga mjesta visoka / rekeča i plima, kad more ide u se i opet se vraća.

Slične opise ima, npr., i Belostenčev *Gazofilacij: alkimija, meštirija ili navuk napravljati zlato od železa, (D.) navuk zlatotvorni, zlatotvornost / neviden, kaj se videti nemre / iver, plur. iverje, t. j. trešče koje odskakuje gda se drvo seče...*

U *treću* bih skupinu višičlanih natuknica uvrstila one koje sadrže frazeme. Milan Moguš upozorava kako je Mikalja »obogatio svoj rječnik i time što je na mnogo mjesta unosio neke tadašnje frazeološke sklopove« (Moguš 1995:111). Frazemi se javljaju kao natuknice u Mikaljinu rječniku, a budući da su frazemi

⁸ Primjeri koje dalje navodim nisu prema redosljedu iz Mikaljina rječnika. Kosa crta i dalje znači kraj natuknice.

sveze od najmanje dviju riječi, već su po tome takve natuknice višćlane. Dodamo li tomu da se frazemi obično ne javljaju sami kao natuknice, nego da uz njih stoji obično i koja riječ ili još koji frazem, takve se natuknice sastoje od mnogo članova:

polje ravno, poljadija, ravnina / iti tja, idi mi sprida, bježi otle / pucati od smjeha / puknuti od velika jistja i pitja / u ruci biti komu, to jest biti komu u oblasti / gubiti vrijeme, trajati vrijeme / zasjesti put, uzeti put / zasjesti komu zalogaj u grilo

Frazeme su kao natuknice unosili i drugi naši stari leksikografi. *Dikcionar* Jurja Habelića iz 1670. godine također uz riječi kao natuknice ima i frazeme. Neke od frazemskih natuknica u Habelićevu rječniku: *napol pijan / navade dobre / pitje na dušek / prijet človečki / smeh rozgotom / stati dobro...* (v. Kolenić 1998: 86–94) Dakako, frazemske natuknice ima i Ivan Belostenec: *od zdola do verha / suze mi oči / na konec konca / glavna stvar...* (v. Kolenić 1998:94–113). Suvremeni rječnici nemaju frazeme kao samostalne natuknice (osim ako nisu frazeološki rječnici, a i oni često frazeme bilježe prema abecednom slijedu ključne riječi).

U četortu skupinu višćlanih natuknica uvrstila sam one koje sadrže sinonime. U Mikaljinu se rječniku kao natuknice često javljaju i sinonimi. »Sinonimija je semantički odnos između dvaju ili više leksema koji pripadaju istoj vrsti riječi i imaju različite izraze, a sadržaji im se podudaraju djelomično ili potpuno.« (Samardžija 1995:17) U Mikaljinu se rječniku natuknica može javiti kao sinonimni par ili kao sinonimni niz. Kada govorimo o bliskoznačnicama i isto značnicama, onda obično mislimo na tzv. prave sinonime. Takvi su u *Blagu*:

aba, starica / baština, djedina, očevina / bolestan, nemoćan / brašno, muka / junački, muški / nemio, nedrag, neugodan / diliti se, otiti, odajti / dovući se, doplaziti / stablo, cablo, dub...

U Mikaljinu rječniku nalazimo i parove i nizove riječi koji su u neku ruku na granici sinonimije. Branka Tafra tvrdi: »Varijante jedne riječi bili bi oblici fonološkoga i morfološkoga variranja riječi, a sinonimi oblici tvorbenoga variranja riječi.« (Tafra 1995:19). U Mikaljinu rječniku ima takvih varijanata i sinonima. Nalazimo natuknice koje imaju dvije ili više fonoloških inačica (uz taj niz može doći još i pravi sinonim ili sveze riječi):

rječ, rič, besjeda / prisni, presni, nakiseo / faliti, hvaliti / ljep, lip, krasni / pakal, pakao / apostol, aposto / carvo, criv / poso, posal, vidi posao / carni, crini / carkova, cirkva / oral, orao, oro, ptica...

Na te nizove upozorava Milan Moguš kada govori o preplitanju čakavskih i štokavskih crta u Mikaljinu rječniku (Moguš 1995:111). U Mikaljinu se rječniku naporedo javljaju ikavski i jekavski, a rjeđe i ekavski odrazi jata u istoj natuknici (*rječ, rič / ljep, lip / prisni, presni*), oblici *s l* na kraju sloga i *s* prije-lazom *l* na kraju sloga u *o*, te stezanjem *ao* u *o* (*apostol, aposto / pakal, pakao / poso,*

posal, posao) itd. Očito je da Jakov Mikalja dopušta u književnom jeziku riječi iz različitih hrvatskih sustava.

Tvorbeni sinonimi također se javljaju kao natuknice u *Blagu jezika slovinsko-ga*. Oni se mogu pojaviti uz druge sinonime ili sveze riječi:

borac, boritelj, koji se rve / drug, drugar / družba, družina / dubac, dubič, malo stablo / mlat, mlatac, maljic / Arap, Arapin, Crinac...

Možda bismo i tvorbene istoznačnice mogli držati inačicama, kao i fonološke. Razlika je u navedenim primjerima u tvorbenim dočetcima poput *-ac, -elj (borac, boritelj); -ac, -ić (dubac, dubič); -Ø, -ac (mlat, mlatac); -ba, -ina (družba, družina); -Ø, -ar (drug, drugar)*.

U Mikaljinu rječniku, dakle, natuknica se uglavnom ne sastoji od jedne riječi, nego je višočlana. Često su natuknice u Mikaljinu rječniku sinonimi; frazemi; riječi i frazemi zajedno; riječi, sinonimi i frazemi — u jednoj natuknici. Takvu praksu nasljeđuju naši stari rječnici: Belostenčev, Habelićev, Babićev, Reljkovićev...

Gramatičke odrednice

Kada danas govorimo o kanonskom obliku, onda mislimo na nominativ jednine u imena, osim u imenica koje se javljaju samo u množini, te infinitiv u glagola. U Mikaljinu rječniku imenice jesu obično u nominativu jednine. Valja upozoriti da one nemaju gramatičkih odrednica, a kako je Mikaljina natuknica često višočlana, onda se mogu javiti kao natuknice imenice različitih rodova: *brašno, muka / brime, vrijeme / brodarina, navao / družba, družina / abzov, baz, dub...* Glagoli su uglavnom u infinitivu: *dovesti, privesti / drobiti / naučiti, učiti se*. Glagoli i imenice u natuknicama Mikaljina rječnika često se javljaju u sastavu frazema ili općenito u sintagmama, pa i rečenicama. U tom slučaju imenice nisu u nominativu, nego u onom padežu koji je u toj svezi zadan. Primjerice, natuknica *rječ, rič, besjeda* ima još mnogo natuknica koje se odnose na tu glavnu, među njima nalaze se i neke kojima je *riječ* u sastavu frazema ili rečenice. Većina tih natuknica počinje s *rječ*: *rječ Božja, sin Božji / rječ običajna, koju svak razumi / rječ neobičajna / rječ dobra, poštena...* Nakon niza takvih natuknica nalazimo kao natuknicu i rečenicu: *U malo rječi ću rjeti*. Premda se navedena natuknička rečenica javlja u nizu onih koje se odnose na *riječ*, ona iz razumljivih razloga nije u nominativu jednine, nego u genitivu množine. Iza natuknice *vuna*, koja, dakako, dolazi po abecednom slijedu, javljaju se natuknice koje su povezane s tom osnovnom — *vuna od dubja / od vune*. U drugoj je natuknici *vuna* u genitivu jednine. Potom slijedi natuknica, *vnar koji vunu načinja*, pa *tko vunu razčešljava / tko vunu prede / majstorija od vune / pahalj vune / run vune*. Ako se imenica javlja samo u množini (pluralia tantum), u Mikaljinu je rječniku zapisana u nominativu množine, kao i danas, npr. *nožice*. Glagoli su u infinitivu: *popliniti, porobiti / poželiti, požuditi / razplesti*.

Pridjevi su u muškom rodu, ali su uz njih obično zapisani nastavci za ženski i srednji rod: *bdeći, a, e, koji ne spi / izagnan, a, o; istiran, a, o / izgrizen, a, o*. Ako se natuknica sastoji od dviju istoznačnica, može jedna imati nastavke, a druga ne: *izgoren, opaljen, a, o / krepak, a, o, stanovit*. Ipak nije uvijek pravilo da se uz pridjeve javljaju nastavci za ženski i srednji rod. Neki pridjevi nemaju nastavaka (*hitan, hitar, briz, botriv / izdan / izgoren, oprižen*). U mnogim našim starim rječnicima pridjevi imaju nastavke za ženski i srednji rod, pa bismo te nastavke mogli držati gramatičkim odrednicama pridjeva. Naši stari rječnici uglavnom nemaju gramatičke oznake uz imenice ili glagole, kao ni Mikaljin.

Kada govorimo o rječničkim natuknicama, onda mislimo na jednu riječ u lijevom stupcu rječnika, istaknutu posebnom vrstom slova, koja je u kanonskom obliku. Abecedni rječnici imaju natuknice poredane po abecedi. Rječnik Jakova Mikalje abecedni je rječnik, ali se abecedni slijed kod mnogih natuknica prekida tako da se iza takvih natuknica riječi redaju kao u pojmovnom rječniku. Stoga je Mikaljin rječnik mogao biti poticajem hrvatskih pojmovnih rječnika koji su se pojavili već u početku 18. stoljeća. U Mikaljinu rječniku natuknica obično nije jedna riječ, natuknica se često sastoji od sinonimnih parova i nizova, frazema i sl., a takve su natuknice imali i drugi naši rječnici s lijevom stranom hrvatskom, kako abecedni, tako i pojmovni (Habdelićev, Belostenčev, Babićev, Reljkovićev, Lanosovićev...) Na primjeru Della Bellina rječnika vidjeli smo da tako natuknice nižu i neki naši stari rječnici kojima natuknička strana nije hrvatska. U Mikaljinu *Blagu* imenice i glagoli nemaju gramatičkih odrednica, a pridjevi imaju (nastavak za ženski i srednji rod). Većina naših starih rječnika ima takav odnos prema gramatičkim odrednicama.

Rječnik isusovca moliškohrvatskoga podrijetla (v. Jernej 1951), Jakova Mikalje, pod naslovom *Blago jezika slovinskoga*, jedan je od najvažnijih rječnika stare hrvatske leksikografije. Iz njega nisu kasniji naši leksikografi samo excerptirali građu, nego im je bio uzorom u samu načinu izradbe rječnika, pa i u načinu bilježenja natuknica.

Literatura

- Babić, Tomo. 1712, ²1745. *Prima grammaticae institutio pro tyronibus illyricis accommodata*. Venecija.
- Belostenec, Ivan. 1740. *Gazophylacium seu latino-illyricorum onomatum aerarium. Gazophylacium illyrico-latinum*. Zagreb.
- Della Bella, Ardelio. 1728. *Dizionario italiano, latino, illirico*. Venecija.
- Gabrić-Bagarić, Darija. 1990. *Leksička analiza Kašićeva hrvatsko-talijanskog rječnika*. U knjizi *Bartol Kašić S. I. Hrvatsko-talijanski rječnik (1599) s konverzacijskim priručnikom (1595)*. Zagreb : Kršćanska sadašnjost i Zavod za jezik IFF, 443–449.
- Habdelić, Juraj. 1670. *Dictionar ili reči slovenske*. Grac.

- Jernej, Josip. 1951. Podrijetlo Jakova Mikalje. *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Zagrebu* 1, 613–627.
- Kašić, Bartol. 1990. *Hrvatsko-talijanski rječnik (1599) s konverzacijskim priručnikom (1595)*. Zagreb : Kršćanska sadašnjost i Zavod za jezik IFF.
- Kolenić, Ljiljana. 1998. *Riječ o riječima. Iz hrvatske leksikologije i frazeologije 17. i 18. stoljeća*. Osijek: Pedagoški fakultet.
- Mikalja, Jakov. 1649. *Blago jezika slovinskoga illi slovník u komu izgovaraju se riječi slovinske, latinski i diački. Tesaurus linguae illyricae sive Dictionarium illyricum*. Loreto.
- Moguš, Milan. 1995. *Povijest hrvatskoga književnoga jezika*. Zagreb : Nakladni zavod Globus.
- Muljačić, Žarko. 2001. Može li se sredinom 17. stoljeća govoriti o istosti »dubrovačkog« i »bosanskog« jezika?. *Dubrovnik* 2001:2, 133–147.
- Rječnik hrvatskoga jezika*. 2000. Glavni urednik Jure Šonje. Zagreb : Leksikografski zavod Miroslav Krleža i Školska knjiga.
- Reljković, Matija Antun. 1767. *Nova slavonska i nimačka gramatika*. Zagreb.
- Samardžija, Marko. 1995. *Leksikologija hrvatskoga jezika i povijest hrvatskoga jezika u XX. stoljeću*, Zagreb : Školska knjiga.
- Tafra, Branka. 1995. *Jezikoslovna razdvojba*. Zagreb : Matica hrvatska.
- Vajs, Nada. Leksikografski metajezik. *Filologija* 22–23.
- Vončina, Josip. 1973. Leksikografski rad Ivana Belostenca, Dodatak pretisku Belostenčeva rječnika *Gazophylacium illyrico–latinum*. Zagreb : Liber i Mladost, str. III–XLIII.
- Vončina, Josip. 1992. Jakov Mikalja u povijesti hrvatskoga književnog jezika. *Fluminensia* 1992:2, 59–66.

Entry word in Mikalja's Dictionary

Summary

The article deals with the entry words in the dictionary of Jakov Mikalja (1649). Mikalja's dictionary is one of the most important old Croatian dictionary. Entry words in that dictionary are not written in the same way as in modern dictionaries. Most of the entry words consist of several words, they are not always written in alphabetic order and entry word can be idiom as well as a pair or several synonyms. One word as entry word is rare in Mikalja's dictionary and in other old Croatian dictionaries.

Ključne riječi: natuknica, rječnik, Jakov Mikalja, abecedni rječnik, pojmovni rječnik

Key words: entry word, dictionary, Jakov Mikalja, alphabethical order, thesaurus